

Л.М. Москвич,
доцент кафедри організації
судових та правоохорон-
них органів Національного
університету «Юридична
академія України імені
Ярослава Мудрого»,
кандидат юридичних наук

Summary
The article underlines that
lengthy judicial proceedings and
legal fees are the key challenges
of the well-functioning national
judicial system. The author reas-
sons these problems and makes
suggestions on how to address
them

Удосконалення судової процедури як складова підвищення ефективності функціонування суду

Як свідчать дослідження колективу вчених різних країн, серед пріоритетних заходів з удосконалення судових процедур передусім слід вирішити дві основні проблеми: із дорожнечою судового процесу і тривалими строками судового вирішення справи¹. Як засвідчили дані соціологічних опитувань, українці серед недоліків функціонування національної судової системи також відзначають строки судового розгляду і розміри судових витрат². Спробуємо дослідити причини такого стану справ та визначити шляхи вирішення зазначених проблем.

Строки судового розгляду. Члени робочої групи Європейської комісії з ефективності правосуддя (CEPEJ) у своїй доповіді зазначили, що тривалість судового розгляду справи є одним із головних індикаторів ефективності судів. Розгляд справи у короткі строки свідчить про оптимальне використання судами ресурсів і досконалість судових процедур. І навпаки, тривалі судові слухання можуть стати індикатором наявних у судовій системі проблем, її неефективності³.

Строк судового розгляду, на думку Європейського суду з прав людини, має обчислюватися з моменту пред'явлення позову до суду й закінчуватися виконанням судового рішення. Тривалість судового розгляду справи, яка виходить за межі розумного строку, Судом вважається порушенням ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод

У європейському підході до оцінки тривалості строків судового розгляду використовується конструкція «розумність строків судового провадження». Завершення судового розгляду в розумні строки є метою як внутрішнього законодавства, так і правових актів міжнародних установ. Зокрема, у ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права (1966 р.) передбачено, що кожен має право при розгляді будь-якого пред'явленого йому кримінального обвинувачення бути судимим без невинуватої затримки. Відповідно до п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі — Конвенція) кожен при розгляді питання щодо його цивільних прав та обов'язків або при встановленні обґрунтованості будь-якого кримінального

¹ Див.: Civil Justice in Crisis // Comparative Perspectives of Civil Procedure / Edited by A. Zuckerman. — Oxford University Press, 1999.

² Див.: Аналітичний звіт за результатами дослідження «Корупція та надання послуг у судовій системі України». — К., 2006. — С. 11.

³ European judicial systems (Edition 2006 (2004 data)) // European Commission for the Efficiency of Justice (CEPEJ) — Council of Europe, 2006 (Printed in Belgium). — P. 93

обвинувачення, висунутого проти нього, має право на справедливий і відкритий розгляд упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, установленим законом.

Як свідчить практика Європейського суду з прав людини, при визначенні розумності строку підлягають оцінці такі обставини: а) загальна тривалість розгляду справи в суді; б) її складність; в) особиста поведінка обвинуваченого; г) оперативність роботи правоохоронних органів

Питанню значимості розумного строку судового розгляду приділена значна увага Європейським судом з прав людини. У своїй прецедентній практиці щодо цього в цивільному провадженні Суд виходить з того, що суспільство заінтересоване в забезпеченні такою системою вирішення спорів, яка унеможлиблювала б тривалу невизначеність щодо цивільних прав та обов'язків осіб. Що ж до провадження кримінального, то обвинуваченому, якщо він не вчиняв карного діяння, належить мати можливість виправдати себе без зволікань; обвинувачений, вину якого доведено, не повинен зазнавати додаткового покарання у формі надмірних зволікань при розгляді його справи, що може мати негативні наслідки для його інших прав. Строк судового розгляду, на думку Європейського суду з прав людини, має обчислюватися з моменту пред'явлення позову до суду й закінчуватися виконанням судового рішення. Тривалість судового розгляду справи, яка виходить за межі розумного строку, Судом вважається порушенням ст. 6 Конвенції, а багато європейських країн, як-от: Бельгія, Великобританія, Австрія, Чехія, Данія, Італія, Словаччина, Швейцарія, Хорватія, Боснія і Герцеговина, Франція, Люксембург, Норвегія, Іспанія, Швеція та інші взагалі передбачили, що необґрунтоване затягування судового процесу є підставою для ініціювання зацікавленими особами процедури виплати державою матеріальної компенсації. Україна разом із незначною кількістю європейських країн (зокрема, Ісландією, Ірландією) не встановлює строків судового розгляду, а тому актуальним в цьому аспекті є розгляд питання про нормативне опрацювання змісту *розумності строків судового провадження*.

Як свідчить практика Європейського суду з прав людини, при визначенні розумності строку підлягають оцінці такі обставини: а) загальна тривалість розгляду справи в суді; б) її складність; в) особиста поведінка обвинуваченого; г) оперативність роботи правоохоронних

органів. Важливим є тільки те зволікання, яке так чи інакше залежить від державного органу (наприклад, при отриманні доказів). Якщо затримки відбуваються з вини приватної сторони, держава не несе за це прямої відповідальності. Проте можуть виникнути запитання: чи вжив суд належних заходів для забезпечення швидкого розгляду справи, чи, приміром, він затягував строки без належних на те підстав і сприяв у такий спосіб перевищенню розумного строку. У більшості західних країн передбачені системи оцінки перевищення розумності строків судового розгляду з різних категорій справ — кримінальних, цивільних, адміністративних. Деякі країни (Греція, Словенія, Росія) навіть законодавчо закріпили строки судового провадження.

У 2010 р. в рамках проекту Doing Business за ініціативою Світового банку було здійснено порівняльний аналіз ефективності судового способу вирішення правових суперечок в 183 країнах. Одним із індикаторів було обрано саме кількість днів, протягом яких можливе вирішення суперечки, — від подання звернення до суду і до виконання судового рішення. Отримані результати досить різнилися — від більше 1000 днів (Італія, Індія, Шрі-Ланка, Гватемала, Єгипет, Колумбія, Ангола та ін.) до менше 300 днів (США, Росія, Норвегія, Південна Корея, Китай, В'єтнам та ін.). Найнижчий показник у Сінгапурі — 150 днів та Узбекистані — 195 днів. Показник України за результатами цього дослідження становить 345 днів, що є меншим за середній показник для країн Східної Європи і Центральної Азії (402,2), що, за оцінками експертів, свідчить про високу швидкість розгляду справ у судах⁴. Однак це не означає, що тривалість судового розгляду в Україні оптимальна і не потребує удосконалення. Оскільки, як зазначалося, суспільство зацікавлене у зменшенні строків судового розгляду, то пошуки можливостей для їх скорочення мають тривати, адже стабільна й ефективна та судова система, яка відповідає суспільним очікуванням. Спробуємо проаналізувати можливі шляхи скорочення строків розгляду справ судами, що допоможуть наблизити судову систему до відповідних соціальних очікувань.

У теорії менеджменту загальними чинниками, що впливають на збільшення терміну здійснення будь-якої діяльності є: 1) невиправдане

⁴ Див.: www.doingbusiness.org

ускладнення роботи; 2) зайва робота; 3) нераціональні методи їх виконання. Вважаємо, що цю схему можна використати і при вирішенні поставленого вище завдання.

1) *Невиправдане ускладнення роботи в судовій діяльності* полягає в застосуванні складної процедури для вирішення доволі простих завдань. Зокрема, за даними вищезгаданого дослідження Doing Business середній показник кількості процедур, необхідних для вирішення справи судом і виконання судового рішення коливається від 20 (Ірландія (20), Сінгапур (21), Австрія (25), Голландія (26), Бельгія (26), Чехія (27), Великобританія (28), Австралія (28), Білорусь (28)) і до 58 (Бруней (58), Сирія (55), Косово (53), Кувейт (53), Судан (53), Гвінея (50)). В Україні цей показник становить 30 процедур. Як бачимо, оцінка складності судової процедури в нашій країні є середньою, а отже, постає питання про її оптимізацію, а саме пошук шляхів скорочення кількості необхідних судових процедур.

Вітчизняна судова процедура характеризується певним консерватизмом і через це не здатна на достатньому рівні відповідати очікуванням суспільства щодо оперативного розгляду справ. Тому одним із завдань, яке потрібно вирішити при реформуванні процесуального законодавства, має стати подальше удосконалення і розвиток спрощених процедур розгляду певних стандартизованих видів правових конфліктів

Серед найбільш популярних методів, які застосовують сьогодні різні держави для підвищення ефективності власних судових процедур, належать: а) використання спрощених і/або прискорених процедур розгляду незначних або безспірних справ (Норвегія, Литва, Фінляндія, Ізраїль та ін.); б) встановлення граничних строків здійснення процесуальних дій судом і учасниками судового процесу (Словаччина, Литва, Фінляндія, Норвегія); в) виключення безспірних справ із судової компетенції (Німеччина, Словаччина, Сербія); г) створення судів для незначних справ (Ізраїль, Лаос, Норвегія) та ін.

В Україні із прийняттям нового Цивільного процесуального кодексу також було запроваджено можливість розгляду справ за спрощеною процедурою, що сприяло скороченню термінів судового розгляду певних категорій справ. Разом із тим вітчизняна судова процедура характеризується певним консерватизмом і через це не здатна на достатньому рівні відповідати очікуванням суспільства щодо оперативного розгляду справ. Тому одним із завдань,

яке потрібно вирішити при реформуванні процесуального законодавства, має стати подальше удосконалення і розвиток спрощених процедур розгляду певних стандартизованих видів правових конфліктів.

Однак можливості оптимізації судового процесу лише таким способом не вичерпуються. Конституція України, міжнародні стандарти в галузі прав людини вимагають забезпечити гарантування особі права на оскарження (перегляд) судового рішення, не акцентуючи на тому, що особі має бути надано таке право двічі — в апеляційному та касаційному порядку. Наявність системи перегляду судових актів — одна із умов загальної ефективності та доступності судового захисту. В цілому можливість оскарження винесених судових актів — необхідна умова справедливого правосуддя, що визнається абсолютною більшістю держав. Водночас вважаємо, що існування процедури касаційного перегляду справи як загальнодоступної можливості оскарження судового акта, а

не як виняткової процедури, викликає невиправдане збільшення часу, матеріальних затрат та людських зусиль як у судовій системі, так і в учасників процесу. Недосконалість норм законів, які в багатьох випадках штучно викликають спірні ситуації щодо ініціювання подання позовів, або,

навіпаки, не створюють правових бар'єрів для подання необґрунтованих позовів, робить касаційну інстанцію загальнодоступною, і це переважніше веде до невиправданого затягування справжньої реалізації права на судовий захист. Тому введення відповідних «фільтрів» сприятиме скороченню строків розгляду судових справ та підвищить якість реалізації права на судовий захист громадян.

За статистичними даними, однією з причин затягування строків судового вирішення справи є великий відсоток відкладення судових слухань через неявку учасників процесу — адвокатів, свідків або експертів, що пояснюється в основному неефективною практикою вручення повісток. На жаль, судді не мають дієвої можливості притягати до відповідальності осіб, які не з'явилися в судові засідання, за неповагу до суду. Законодавством України не передбачено системи відповідних дисциплінарних заходів і стосовно адвокатів. Підвищенню ефективності судового провадження може сприяти встановлення більш жорстких санкцій до сторони, з вини якої

не відбулося судове засідання, зокрема, шляхом а) позбавлення права на певні процесуальні дії, б) прийняття рішення про відшкодування збитків і компенсацію витрат, в) накладення штрафу, г) відмови в подальшому розгляді справи тощо.

Виконання зайвих, не притаманних судді, повноважень відволікає його від основних обов'язків. Звідси можна припустити, що позбавивши суддю таких повноважень, можна прискорити судовий розгляд справ

Ще однією причиною затягування процесу є надмірне навантаження на суди. Способами його зменшення можуть бути, по-перше, поглиблення спеціалізації судової системи, що дасть змогу прискорити проходження справ у суді. Нині в країні запроваджена предметна спеціалізація з розгляду цивільних, кримінальних, адміністративних, господарських справ і справ про адміністративні правопорушення. В умовах економічної кризи продовжувати «зовнішню» спеціалізацію судової системи вважаємо недоцільним. Пропонуємо поглиблювати «внутрішню» спеціалізацію суддів з розгляду конкретних категорій справ в межах певної юрисдикції. Ці заходи сприятимуть підвищенню професіоналізму суддів, удосконаленню досвіду щодо розгляду конкретних категорій справ, а значить і більшій оперативності судового слухання. По-друге, слід вдосконалювати механізми досудового врегулювання судових спорів. За умов меншої процедурної складності, націленості на вирішення конфлікту і досягнення примирення, залучення як посередників осіб, які користуються довірою сторін, — механізми досудового врегулювання суперечки можуть стати досить ефективними і суспільно затребуваними. До того ж поширення позасудового порядку розв'язання конфліктів, розвиток інституту посередництва та медіації (тобто примирення сторін)⁵ істотно розвантажило б судову систему. По-третє, необхідно сприяти розвитку альтернативної юстиції. Вважаємо, що значну кількість спорів адміністративно-правового характеру досить ефективно могли б вирішувати, приміром, органи з розв'язання конфліктів, що функціонують у системі виконавчої влади. До того ж існує низка так званих безспірних позовів, для вирішення яких також можуть застосовуватися несудові механізми. Наприклад, такі країни, як Німеччина, Гондурас, Словаччина, Сербія обрали шлях удосконалення роботи

судової системи через виключення безспірних справ із судової компетенції.

На виникнення тяганини в судових інстанціях впливає також і відсутність чітких, однозначних формулювань у процесуальних кодексах, що породжує практику різного тлумачення норм законів судьями судів першої та апеляційної інстанцій, сторонами у справі, в результаті чого затягується набуття судовими рішеннями сили через перегляд справи чи повернення її на додаткове розслідування. За таких обставин актуалізується питання про добір високопрофесійних суддівських кадрів та запровадження процедур підвищення їх кваліфікації.

2) *Виконання зайвих, не притаманних судді, повноважень відволікає його від основних обов'язків.* Звідси можна припустити, що позбавивши суддю таких повноважень, можна прискорити судовий розгляд справ. Як зазначено у п. 6.1 Бангалорських принципів поведінки суддів від 19 травня 2006 р. (схвалені Резолюцією Економічної та Соціальної Ради ООН 27 липня 2006 р. № 2006/23) «судові функції судді мають пріоритет над всіма іншими видами діяльності». Тому у п. II Рекомендації № R (86) 12 щодо заходів з попередження і зменшення надмірного робочого навантаження на суди Комітет міністрів Ради Європи рекомендував державам-членам «не збільшувати, а поступово зменшувати кількість покладених на суддів завдань, які не мають відношення до судівництва, доручаючи такі завдання іншим особам або органам». У Додатку до цієї Рекомендації було наведено приклади завдань, які не мають відношення до судівництва і від яких треба звільнити суддів з урахуванням конкретних особливостей кожної країни.

Положенням Закону від 7 липня 2010 р. № 2453-VI «Про судоустрій і статус суддів» закріплено, що на суддю покладаються обов'язки із здійснення судочинства, а також «інші повноваження». Системний аналіз чинного законодавства та практики діяльності судів дозволяє виокремити такі «зайві» для судді повноваження: підготовка узагальнень, довідок, статистичної звітності, контроль за надсиланням повісток та ін. Із запровадженням в судах України автоматизованої системи документообігу очікується значне зменшення навантаження на суддів. Безумовно, ця система лише запроваджується в Україні, і можливі недоліки в її роботі, але в цілому таке нововведення значно розвантажить

⁵ Відповідний законопроект прийнято Верховною Радою України за основу 30 червня 2011 р.

суддів і створить передумови для того, щоб вони більше часу приділяли судовим розглядам. Зокрема, в Фінляндії, Литві, Норвегії та Словаччині за допомогою подібної автоматизованої системи відбувається електронний контроль за додержанням строків судового розгляду. В Аргентині, Болгарії, Фінляндії, Німеччині, Мексиці та Словаччині також запроваджено автоматичне ведення судової статистики, а в Колумбії було передано функцію сповіщення учасників процесу спеціалізованій організації. Вважаємо також, що за умови нормативного визначення статусу помічника судді, частину повноважень також можна буде передати йому.

Неналежна підготовка судді до судового слухання у справі спричиняє необґрунтоване затягування процесу, хаотичність дій учасників процесу, втрату авторитету судді та навіть може стати причиною винесення несправедливого рішення

3) Оперативність судової процедури, звісно, залежить також і від *раціональної організації діяльності судді та суду в цілому*. Навіть методика вивчення матеріалів справи може вплинути на терміни судового розгляду.

Підготовка судді до розгляду кожної судової справи є одним із засобів підвищення оперативності судочинства. Ретельно сплановані дії судді щодо підготовки справи до судового розгляду сприяє додержанню передбачених законом строків розгляду справи, забезпечує судді можливість провести процес грамотно й оперативно та формує необхідні умови для прийняття справедливого рішення у справі. Неналежна підготовка судді до судового слухання у справі спричиняє необґрунтоване затягування процесу, хаотичність дій учасників процесу, втрату авторитету судді та навіть може стати причиною винесення несправедливого рішення. Тому кожний суддя повинен намагатися належним чином підготуватися до судового розгляду справи, щоб забезпечити винесення законного та обґрунтованого судового рішення з найменшими втратами часу. Особливо важливе значення для раціонального використання робочого часу суддею має *планування судового процесу*.

Резерви підвищення оперативності прийняття рішення і складання судового акта, на нашу думку, закладені в Законі від 22 грудня 2005 р. № 3262-IV «Про доступ до судових рішень», яким передбачено створення Єдиного державного реєстру судових рішень (далі — Реєстр) — автоматизованої системи збирання,

зберігання, захисту, обліку, пошуку та надання електронних копій судових рішень. Не аналізуючи детально недоліки роботи цього Реєстру, зауважимо, що це є кроком у напрямі підвищення оперативності вирішення суддею певних правових проблем, сприяє єдності судової практики, значно підвищує особисту відповідальність судді за прийняте рішення, дисциплінує його, що загалом є фактором удосконалення судочинства. Адже у випадку виникнення у судді труднощів щодо прийняття рішення, він може ознайомитись з судовими рішеннями в аналогічних справах, винесених іншими суддями. Але, на жаль, неналежне технічне забез-

печення судді, майже повна відсутність можливості вільного доступу з власного робочого місця до Реєстру значно уповільнює процес модернізації роботи судді.

Істотно зменшило б витрати часу на підготовку справи до слухання запровадження єдиної форми звернень до суду. Норми права, якими встановлено зміст звернень до суду, по суті пропонують структуру цих звернень, разом з тим вимог щодо додержання єдиної форми викладення обов'язкових структурних елементів звернення у законодавстві не міститься. Як вбачається, мотивувальна частина позовної заяви повинна містити: а) норму права, на якій ґрунтується вимога позивача; б) обставини, перелічені в нормі права, наявність яких необхідно встановити для застосування цієї норми; в) відповідні фактичні обставини справи; г) докази кожної з фактичних обставин. Чіткому структуруванню позову сприяло б оформлення таблиці, в якій у першій колонці викладалися обставини, перелічені в нормі права, у другій — відповідні фактичні обставини справи, у третій — перелік доказів. Відсутність записів у другій та третій колонках означало би, що норма, на яку посилається позивач, не може бути підставою для задоволення позову.

Отже, удосконалити судову процедуру в частині підвищення її оперативності можна завдяки застосуванню комплексних заходів у кількох напрямках, як-то: а) організаційне вдосконалення роботи судового механізму; б) розвиток інститутів несудового й досудового вирішення конфліктів; в) подальший розвиток інститутів третейських судів та аналогічних інститутів з інших категорій справ (так званих органів альтернативної юстиції); г) встановлення «фільтрів» перегляду судових справ з метою уникнути зловживання правом і навмисного

затягування виконання судового рішення; г) розробка механізмів наукової організації праці судді, процедури підвищення їх кваліфікації; д) запровадження єдиної форми подання заяви до суду та ін.

Значна частина коштів витрачається на послуги професійної юридичної допомоги (адвокатів) та витрати, пов'язані із виконанням судових рішень (загалом 82,2% від загальної суми витрат). Вочевидь, пошук шляхів зменшення судових витрат повинно відбуватися в напрямі здешевлення саме цих складових

Дорожняча судових послуг. Як свідчать висновки експертів Європейської комісії з ефективності правосуддя (СЕРЕЈ), в абсолютній більшості країн-членів Ради Європи для ініціювання судового процесу із цивільного, господарського чи адміністративного судочинства необхідно сплатити держмити за судові послуги. Лише у п'ятьох країнах цього не передбачено — у Франції, Люксембурзі, Іспанії, Монако, Ісландії. У більшості держав за ініціювання процедури кримінального судочинства плати теж не передбачено. Лише в 10-ти країнах існує така практика, але вона має переважно винятковий характер. Наприклад, у Монако сторона повинна сплатити судові послуги за розгляд кримінальної справи, якщо вона вимагає матеріальної компенсації від підсудного, в Німеччині — якщо вимагає судового розгляду за незначними кримінальними деліктами.

Відповідно до даних, наведених Світовим банком в рамках дослідження Doing Business 2010 р., Україна має досить високі показники сплати офіційних платежів за надання судових послуг. Зокрема, експерти зробили замір судових витрат щодо суми позову і цей показник склав 41,5 %⁶, при тому, що середній показник для країн Східної Європи і Центральної Азії становить 26,7 %. Однак в кошторис судових витрат експерти внесли: 1) плату за адвокатські послуги (22,7 % від загальної суми витрат); 2) власне судові витрати (7,4 %); 3) витрати, пов'язані із виконанням судових рішень (11,4 %). Як бачимо, значна частина коштів витрачається на послуги професійної юридичної допомоги (адвокатів) та витрати, пов'язані із виконанням судових рішень (загалом 82,2% від

⁶ Для порівняння: в Ісландії показник вартості витрат на судові послуги відносно ціни позову становить 8,2%, у Люксембурзі — 9,7%, у Норвегії — 9,9%, в Китаї — 11,1%, у Польщі — 12%, у Португалії — 13%, у Хорватії — 13,8%, в Греції — 14,4%. Найвищі витрати на судові послуги, за висновками експертів Світового банку 2010 р., що навіть перевищують ціну позову, в Конго (151,8%), у Сьєрра-Леоне (149,5%), в Мозамбіку (142%), в Індонезії (122,7%) та у Камбоджі (102,7%).

загальної суми витрат). Вочевидь, пошук шляхів зменшення судових витрат повинно відбуватися в напрямі здешевлення саме цих складових. Водночас відмічено досить низькі витрати власне на судові послуги, що також не сприяє оптимізації судової процедури.

Проаналізуємо ситуацію, що склалася, та спробуємо сформулювати пропозиції для удосконалення цієї сфери функціонування суду.

Судові витрати. Як свідчать висновки експертів Європейської комісії з ефективності правосуддя (СЕРЕЈ), в абсолютній більшості країн-членів Ради Європи для ініціювання судового процесу з цивільного, господарського чи адміністративного судочинства необхідно здійснити оплату за судові послуги. Якщо звернутися до емпіричних даних, то за станом на 2010 р. Україна серед країн Європи мала майже найнижчу долю сплачених сум за судові послуги у загальному бюджеті судової системи — лише 1%⁷ (за винятком Швеції — 0,9%, а також Франції, Люксембургу, Іспанії, Монако, Ісландії, які взагалі не передбачають плату за судові послуги). Це при тому, що середній показник долі отриманих коштів за судові послуги в загальному бюджеті на утримання судів в європейських країнах становить 25,9%, а в деяких країнах ці суми взагалі залишаються на рахунках судів і їм дозволяється їх використовувати для покриття експлуатаційних витрат.

З 1 листопада 2011 р. кошти, отримані за судові послуги, будуть спрямовані на зміцнення матеріально-технічної бази судів та забезпечення здійснення правосуддя в цілому. Як вбачається, такий механізм їх використання дасть змогу забезпечити стабільну роботу судів і значно поліпшити умови перебування громадян в їх приміщеннях, крім того, значно розвантажить суди від необґрунтованих позовів

З 1 листопада 2011 р. в Україні почав діяти принципово новий механізм сплати за судові послуги, що пов'язано з прийняттям Верховною Радою України 8 липня 2011 р. Закону № 3674-VI «Про судовий збір», який замінив застарілий вже Декрет Кабінету Міністрів України від 21 січня 1993 р. № 7-93 «Про державне мито». Зазначений Закон має низку переваг: по-перше, у ст. 9 Закону передбачено, що судовий збір сплачується за місцем розгляду

⁷ Для порівняння: доля судових зборів в загальному бюджеті на утримання судової системи в Австрії становить 110,9%, тобто загальна сума держмити за судові послуги, яка отримується за рік, перевищує бюджет судової системи на 10,9% — судова система не лише компенсує витрати держбюджету країни на її утримання, але і сприяє його наповненню. Досить значна доля судових зборів у загальному бюджеті судової системи також в Мальті — 92,4%, у Туреччині — 55,5% та приблизно 30% — у Великобританії, Данії, Польщі, Чорногорії, Сербії, Словаччині, Молдові, Боснії і Герцеговині.

справи та зараховується до спеціального фонду Державного бюджету України. Кошти від судового збору спрямовуються на забезпечення здійснення правосуддя, зміцнення матеріально-технічної бази судів, зокрема й створення та забезпечення функціонування Єдиної судової інформаційної системи, веб-порталу судової влади, комп'ютерних локальних мереж, сучасних систем фіксування судового процесу, придбання та обслуговування комп'ютерної і копіювально-розмножувальної техніки, впровадження електронного цифрового підпису та ін. За прогнозами Державної судової адміністрації України, надходження до спеціального фонду Державного бюджету України, з якого фінансується судова система, можуть зрости приблизно до 2 млрд. грн. По-друге, новий Закон сприятиме розвантаженню судів і спонукатиме громадян звертатися до позасудових способів вирішення спорів. Саме на досягнення такого результату переважно спрямоване підвищення розміру судового збору. Одночасно у відповідних нормах Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України та Кодексу адміністративного судочинства України виключено слова «витрат на інформаційно-технічне забезпечення судового процесу», тобто цей збір вже включено до загальної суми судового збору.

Міжнародною спільнотою визнано важливість вжиття заходів для надання юридичної допомоги особам, які потребують особливого правового захисту, або які за матеріальних чи інших підстав не можуть скористатися професійною юридичною допомогою при вирішенні правової суперечки

Отже, з 1 листопада 2011 р. кошти, отримані за судові послуги, будуть спрямовані на зміцнення матеріально-технічної бази судів та забезпечення здійснення правосуддя в цілому. Як вбачається, такий механізм їх використання дасть змогу забезпечити стабільну роботу судів і значно поліпшити умови перебування громадян в їх приміщеннях, крім того, значно розвантажить суди від необґрунтованих позовів.

Вважаємо, що запроваджені новели не перешкоджатимуть вільному доступу до суду, оскільки для незахищених верств населення Законом передбачено пільги або невеликі ставки судового збору, зокрема, враховуючи майновий стан сторони, суд може своєю ухвалою відстрочити або розстрочити сплату судового збору

на певний строк, або навіть зменшити його чи взагалі звільнити сторону від його сплати. Але в цьому контексті вважаємо також вартою уваги практику європейських країн щодо запровадження інституту судового страхування, який окрім послуг професійного адвоката, може передбачати і компенсацію судових витрат.

В Україні значним кроком у вирішенні проблеми доступності безоплатної правової допомоги як виду державної гарантії, що полягає у створенні рівних можливостей для доступу осіб до правосуддя, стало прийняття Закону від 2 червня 2011 р. № 3460-VI «Про безоплатну правову допомогу»

Витрати на правову допомогу у судах. Як видно із аналітичного звіту Doing Business 2010 р., значну частину витрат на вирішення справи у суді (22,7 %) в Україні становлять витрати на професійну юридичну допомогу. Однак дорожня правова допомога визнається фінансовою перешкодою для доступу до правосуддя, особливо це стосується осіб, які перебувають в економічно скрутному становищі. Міжнародною спільнотою визнано важливість вжиття заходів для надання юридичної допомоги особам, які потребують особливого правового захисту, або які за матеріальних чи інших підстав не можуть скористатися професійною юридичною допомогою при вирішенні правової суперечки⁸.

Більшість європейських країн мають інститути надання безоплатної правової допомоги не лише з розгляду кримінальних, а й інших категорій справ, і не лише у зв'язку із судовим провадженням, а й щодо провадження альтернативної юстиції, хоча діють і механізми обмеження доступу до безоплатної правової допомоги. Разом із тим більшість країн не визнає автоматичного права на отримання безоплатної юридичної допомоги. Так, у Великобританії, Німеччині, Словенії й Польщі воно належить до компетенції суду одночасно з питанням про звільнення від сплати судових витрат. А в законодавстві Болгарії безпосередньо передбачено перелік осіб, які мають право на безоплатну правову допомогу. Це особи: які мають фінансові труднощі; яким призначені аліменти; недієздатні й обмежено дієздатні особи; зниклі безвісти

⁸ Так, Комітет міністрів Ради Європи прийняв Резолюцію (76) 5 про юридичну допомогу в цивільних, торговельних та адміністративних справах; Резолюцію (78) 8 про юридичну допомогу та консультації; Рекомендацію державам-членам № R (93) 1 про ефективний доступ до закону і правосуддя для найбільш вразливих верств населення; Рекомендацію Rec (2005) 12, що містить форму заяви на отримання правової допомоги за кордоном для використання відповідно до Європейської угоди про передачу заяв про надання правової допомоги (CETS № 092) та Додаткового протоколу до неї (CETS № 179).

або відсутні, але відсутність яких офіційно не проголошено⁹. В Греції право на безоплатну правову допомогу надається лише громадянам країни або громадянам країн Євросоюзу (за деякими винятками, пов'язаними з розглядом адміністративних справ). Особливо слід відмітити Францію, Швецію, Сан-Маріно, де правова допомога в кримінальних справах надається не лише обвинуваченому, а й потерпілому. Вітчизняні науковці також пропонували розширити коло осіб (потерпілий, свідок), яким повинно бути надано право на безоплатну правову допомогу хоча б у кримінальних справах¹⁰.

В Україні значним кроком у вирішенні проблеми доступності безоплатної правової допомоги як виду державної гарантії, що полягає у створенні рівних можливостей для доступу осіб до правосуддя, стало прийняття Закону від 2 червня 2011 р. № 3460-VI «Про безоплатну правову допомогу». У цьому Законі також не передбачено загальнодоступності безоплатної правової допомоги у судах, але з його прийняттям закладено підґрунтя для зменшення фінансових витрат осіб у судовому процесі. Зокрема, у Законі встановлено обмеження щодо доступності безоплатної правової допомоги: 1) за соціальним статусом і рівнем матеріальної забезпеченості (особи, середньомісячний сукупний дохід сім'ї якої нижчий суми прожиткового мінімуму; інваліди, які отримують пенсію або допомогу, що призначається замість пенсії, у розмірі менше двох прожиткових мінімумів для непрацездатних осіб; діти-сироти, діти, позбавлені батьківського піклування, безпритульні діти, діти, які можуть стати або стали жертвами насильства в сім'ї; ветерани війни та особи, на яких поширюється дія Закону від 22 жовтня 1993 р. № 3551-XII «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту»); особи, які мають особливі заслуги та особливі трудові

заслуги перед Батьківщиною; особи, які належать до числа жертв нацистських переслідувань та ін.); 2) за процесуальним статусом особи (підозрювані у вчиненні злочину особи, які затримані органами дізнання та слідства; особи, до яких як запобіжний захід обрано взяття під варту та ін.); 3) за наявності процесуальних підстав (особи, у справах яких відповідно до положень Кримінально-процесуального кодексу України участь захисника є обов'язковою); 4) за значимістю права, яке захищається, для особи (особи, щодо яких суд розглядає справу про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, визнання фізичної особи недієздатною та поновлення цивільної дієздатності фізичної особи; особи, щодо яких суд розглядає справу про надання психіатричної допомоги в примусовому порядку; особи, реабілітовані відповідно до законодавства України, стосовно питань, пов'язаних з реабілітацією тощо).

Таким чином з прийняттям зазначеного Закону в Україні створені нові засади інституту безоплатної правової допомоги. Так, по-перше, гарантується безоплатна правова допомога не лише певним особам у зв'язку з кримінальним, але і з цивільним та адміністративним провадженнями; по-друге, для виконання взятого на себе зобов'язання держава створює спеціальні органи — центри з надання безоплатної вторинної правової допомоги, що фінансуються з держбюджету; по-третє, визначено досить широке коло осіб, які матимуть право на безоплатну правову допомогу; по-четверте, передбачені досить різні форми такої допомоги — захист від обвинувачення; здійснення представництва інтересів осіб, які мають право на безоплатну вторинну правову допомогу в судах, інших державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами; складення документів процесуального характеру тощо. Залишається сподіватись, що центри з надання безоплатної вторинної правової допомоги будуть створені у заплановані терміни (до 1 січня 2013 р.) й Україна отримає ефективний механізм правової допомоги громадянам.

⁹ Див.: Канев К. Доклад по доступу к правосудию: Болгария. / К. Канев, Г. Митрев / В кн. Доступ к правосудию: проблемы бесплатной юридической помощи в странах Центральной и Восточной Европы. — Будапешт, 2003. — С. 217—227.

¹⁰ Див.: Шило О. Г. Теоретико-прикладні основи реалізації конституційного права людини і громадянина на судовий захист у досудовому провадженні в кримінальному процесі України. — Х., 2011. — С. 193—196.